

Ljekaruša fra Jakova Bartulovića

Kujundžić, Nikola; Zorc, Marina; Glibota, Milan; Kujundžić, Milan

Source / Izvornik: **Farmaceutski glasnik, 2004, 60, 541 - 556**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:163:767771>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-06**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of Pharmacy and Biochemistry University of Zagreb](#)

Ljekaruša fra Jakova Bartulovića

NIKOLA KUJUNDŽIĆ¹, MARINA ZORC^{1*}, MILAN GLIBOTA², MILAN KUJUNDŽIĆ³

¹Farmaceutsko-biokemijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, ²Matica hrvatska, Imotski,

³Klinička bolnica Dubrava, Zagreb

Uvod

U vrijeme nastanka Bartulovićeve ljekaruše, krajem 19. stoljeća, zdravstvena je služba na području Dalmacije bila organizirana samo u većim mjestima, a liječnici su bili malobrojni. Osim toga, na prostoru na kojemu je djelovao Bartulović (Zagora), običnom je puku život bio izuzetno težak, jer je gotovo čitavu drugu polovicu 19. stoljeća seljaka uništavala agrarna kriza. Zbog toga je skupa službena medicina toga doba bila nedostupna širokim narodnim slojevima.

Bartulovićeva ljekaruša nosi naslov *Na koji način seljani upotrebljavaju lijekove za razne bolesti*. Na koricama se uz naslov nalazi i napomena: *Sakupio o. fr. J. Bartulović, župnik Bristivice, Kroz razno razdoblje*. Napisana je vjerovatno krajem 19. stoljeća, a originalni rukopis nalazi se u Franjevačkom samostanu u Sinju. Nije spomenuta u Romanovoj bibliografiji ljekaruša (8), dok Grmekova (9) obrađuje samo starije ljekaruše. Zbog toga, vjerujemo, da je ovo prvi put da se Bartulovićeva ljekaruša spominje u literaturi.

O autoru

Autor ove ljekaruše fra Jakov Bartulović rođio se u Ramljanima kraj Muća 28. siječnja 1867. godine. Osnovnu školu učio je privatno, a zatim u samostanu sv. Lovre u Šibeniku, gimnaziju u Sinju, u bogosloviju u Šibeniku i Makarskoj. U franjevački red stupio je 13. listopada 1884. godine, a zaređio ga je šibenski biskup Fosco u Drnišu 24. kolovoza 1889. godine.

Služio je kao župni pomoćnik u Unešiću od 25.09. do 28.11.1889. te kao župni pomoćnik i vikar u Sinju do 20.12.1889. Zatim je župnik u Br-

Slika 1. Fra Jakov
Bartulović (1867.-1941.)

*Djelomično iz diplomskog rada

štanovu od 16.01.1891. do 20.1.1895, župnik Čvrljeva od 14.01.1895. do 24.01.1896, župnik u Grabu od 1896. do 1901., u Igranima od 1901. do 1903. godine, u Baćini od 1903. do 1908. godine, od 1908. do 1912. župnik župe Varoš u Šibeniku, od 1912. do 1928. župnik u Vrgorcu, od 1928. do 1932. gvardijan samostana u Živogošću, od 1932. do 1934. gvardijan samostana u Kninu, od 1934. do 1936.g. župnik u Blizni Bristivici, a od 1936. župnik je samo u Bristivici. Umro je u Splitu u samostanu Gospe od Zdravlja 12.06.1941. godine (10).

Prilike u župama Zagore gdje je župnikovao bile su teške, a čest gost je bila oskudica i glad. Vidljivo je to i iz izvotka reportaže koju je napisala splitska novinarka Vinka Bulić nakon svog posjeta Bristivici i fra Jaki Bartuloviću:

»Nedjelja je. U Bristivici imade 860 stanovnika, ali u crkvi djece i ne vidiš. Vele – ne možeš da ga gola i bosa u crkvu pošalješ. Kako to da su gola, ta ovaca ima, vune ima, žene predu zašto i djecu ne odjenu. Va gredama ispod ploča krova vidimo više motovila i klupka fino ispredene vune, dakle vune ima, al u cjelom selu nema jedne tkalje. Adet je nositi pređu otkati u Trogir, gdje tkalja uzima za aršin 4 dinara. Al danas, kad nema dinara ni za lijek, eto golotinje. Jer dinar se u Bristivici stiče kad prodaš bajam, ako rodi ili ako prodaš suhe kadulje koje istina po planini ima uvijek dosta jer raste i zimi i ljeti, al za 100 kg suhe kadulje dobiješ 25 dinara. Daj ti doprijeti do 100 kg i to suhe: i staro i mlado treba zato da obiđe pola planine. I tako tkanje zapinje. A jedna seljačka krosna, jedna tkalja i malo poduke eto golotinji spasa.

Nego, nije sve tako crno u Bristivici, ima i jedna vedra strana što u okolnim selima nema. Fra Jakov u svom oboru drži djeci školu. Divna je to škola sve u prirodi. Nad glavama učenika modrina neba, pod nogama osušena travica, klupe su im male kamenite hridi, a zorne slike, granje krošnjatih brista i na njima male ptice koje se oko njih uzvrpolje« (11).

U ovakvim životnim prilikama rabila se ljekaruša čije je recepte zabilježio fra Jakov Bartulović. On se je za vrijeme svog župnikovanja na župama bavio kulturnim i prosvjetnim radom, što je vidljivo iz ove reportaže o Bristivici, gdje kao župnik drži privatnu školu. Fra Jakov Bartulović je prvi otvorio alfabetski tečaj u župi Brštanovo 1892.–1895. g., a njegovim zalaganjem otvorena je prva pučka škola na 32000 stanovnika splitske i trogirске Zagore 1896. g. u selu Nisko u kući Štetić Škore Nikole (12,13).

Fra Jakov Bartulović priredio je i tiskao 1912. godine rukopisne propovijedi fra Antuna Konstantina Matasa, pokretača i jednog od vođa narodnog preporoda u Dalmaciji, pod naslovom *»Propovijedi pok. Antuna Konstantina Matasa«*. Kao župnik Vrgorca istražio je grob franjevačkog mučenika i budućeg sveca fra Ivana Rozića kojega je mučio i objesio oko 1585. godine pravoslavni patrijarh Savatija Sokolović. Uz pomoć vrgorskih iseljenika izgradio je crkvicu nad njegovim grobom, a objavio je i knjižicu koju je napisao fra Leonard Bajić pod naslovom *»O. Ivan Rozić mučenik i mogući zagovornik kod Boga«* (17, 18). Objavio je pod pseudonimom tri knjižice: *Krvave slike iz općine Lećevice*; *Lećevica* i *Kako je općina Lećevica usrećivala svoj narod* (Rijeka, 1905). U tim knjižicama piše o teškim političkim i materijalnim prilikama u toj općini. Nakon izlaska iz tiska knjižicu su tadašnje vlasti zaplijenile i uništile.

Rukopis ove ljekaruše čuva se u arhivu Franjevačkog samostana u Sinju (19), a na koricama stoji naslov »Na koji način seljani upotrebljavaju lijekove za razne bolesti«. Sakupio fra J. Bartulović, župnik Bristivice kroz razno razdoblje. To znači da ovaj rukopis nije nastao za vrijeme njegova župnikovanja u Bristivici (1936.–1941. godine), već ranije, a možda 1893. godine kada je nastao jedan drugi njegov rukopis »*Molitve što seljani govore – U Brštanovu 1893*« (20). U ovom rukopisu sakupljene molitvice i »čarke« kako ih je nazvao fra Jakov Bartulović. Ovdje se u stvari radi o magijskoj etnomedicini i etnoveterini.

U prošlosti su nad bolesnom osobom ili blagom molile svoje molitve ili bajalice odnosno basne osobe zvane *mole*. Ove molitve su bile kristijanizirane poganske bajalice, a molile su ih najčešće žene (21). U Bristivici je, prema zapisu fra Jakova Bartulovića, uz jednu ženu to i jedan muškarac. Osim ljekaruše i ovog rukopisa od rukopisne ostavštine fra Jakova Bartulovića sačuvani su sljedeći rukopisi: *Imenik članova mjesnog kluba stranke prava* (22) *Narodne poslovice i mudre izreke te neke propovijedi* (23) i *Narodne izreke* (24).

Jezik ljekaruše

Bartulovićeva ljekaruša napisana je štokavskim narječjem. Izgovor je većinom ikavski (liče se, promišaj, dvi, jile, liti, mlika, priki lik, prilipi, slipočice, crivo, pripone, izciđena, slidi, gdi, mlivenim, bilance), a rjeđe ijekavski (prije-ki lijek, crijevo, liječi, dijelovi, mlijeko, tijelo). Ova nedosljednost vjerovatno je posljedica doslovnog prepisivanja iz drugih izvora.

Pravopis je pretežno fonetički (otpadaka, rasplasi, otkine, otpadnu), ali ima i korijenskog pravopisa (izciđena, želudca, izsušenih, otpadci).

U pojedinim riječima je označen dugosilazni naglasak (pô, kô).

U infinitivu glagola na *-ti* i *-ći*, krajnji *-i* redovito ostaje (uz samo jedan izuzetak). Glas *h* se u pravilu pojavljuje (uho, prihvatiti, prehladen, ohladi), a samo rijetko je zamjenjen glasom *v* (uva) ili nedostaje (izlađeno). Glasovi *č* i *ć* upotrebljavaju se pravilno, prema pravilima suvremenog pravopisa. Glas *đ* ponekad se piše kao *dj* (procjedjena), ponekad kao *d* (neprode), a ponekad kao *đ* (prehladen, izlađeno).

Negacija je pisana većinom spojena s glagolom (nebi, neprode, neširi, nesmije, nesmje, neprivredi, neda, neolakša), a samo ponekad odvojeno (ne obole, ne osuše). Zamjenice su ponekad spojene s prethodnom riječju (dobroju, nesmise, rastopise, otopise). Spojene su i neke druge riječi (triput), a riječi koje potječu od prijedloga *na* pisane su odvojeno (na maže, na tare, na moči).

Izgled rukopisa

Tekst je pisan latinicom, u bilježnici formata 19,5 x 12 cm, kartonskih koricica boje kave. Sadrži 11 nedosljedno paginiranih stranica ispisanih urednim rukopisom.

Ljekaruša obuhvaća 42 recepata za liječenje 28 vrsta bolesti i ljudi, 5 recepata za liječenje 4 bolesti domaćih životinja i jedan recept za preventivu bolesti. Jedan recept se odnosi na savjete za domaćinstvo (dezinfekciju). U većini

slučajeva u naslovu je navedena bolest (*Za upalu pluća; Gripa se liječi; Ospice i kozomak; Reumatizam*), iza čega slijedi jedan ili više recepata za liječenje. Ponekad se u naslovu nalazi simptom bolesti (*Za fibru pritrgnuti; Kašalj se liječi*), organ koji se liječi (*Za grlo; Za želudac bolesni i slezenu*) ili naziv ljekovite biljke (*Trava pasmica*) ili oboje (*Neven za rak-ranu; Gavez list za rane*).

Ponekad se uz recept daju i korisni savjeti koji pomažu ozdravljenju (*mirovanje, utopljavanje, sunčanje, boravak na čistom zraku, dijetalna prehrana*), napomene o podrijetlu recepta (*Zagora ovo radi; ovako upotrebljavaju u kninskoj okolici*) ili komentari o djelotvornosti pripravka (*Veći zub će ozdraviti kroz četiri dana, a mali u dva samo ako se pere i daje redovito; za puntu, ništa bolje; To je priki lik; Ovo u Kninu, Vrlici, piju s uspjehom; Dobro će biti; Dobro je*).

13. Kad komu stane voda	16. Gavez list za rane
Korističijega prosa izmiješati s vodi. Ili 103-2 Koraci. Drugi način. Na pripremu i bulog izmiješati se u vrućoj vodi. Ili tako... staviti to dijelove. Trići način. Kat. apotekom peti probadaću i snjem će namah protici.	Bilo na kom dijelu tijela rana. List od Gaveza, otkine se od stabljike, da mazić ulom i staviti na ranu. Do dva puta se na dan ponovljeno, s uspjehom. 17. Za bolest želudca.
14. Gripa se liječi: Vrištat se, piti pelina, korulje i kor kijele od rasipke svarene u vodi.	Vrućom čistom oblozi želudac, ili na suho mjesto umješa gječimona trista u vrućoj vodi, i tako toplo staviti želudca. Ili želudac. Ili siranasi meću vruću. Ili u kesicu mješa braćna. Ili kistoni. Ili jica meću. Ili mješa za mljelca, kašice i ogušanih jaja.
15. Kašalj se liječi. Čistom krakom. Umiješajem na sunsu golim do pojasa. Piti: Kašalj, šnice, dubčaca, masline i pelina smješano i svareno u vodi. I litru, a 3/4 to smješe. Na dan tri puta piti. Ili jica. Drugi način. Maslaca i meda. Kao i slanine na stesrec često. Ili tim vinoj dobru dva puta popiti.	18. Za bol želudca Froskoti. Ili se isprati i osušiti, te to sa slanom u 1 litru vode 1/4 svega staviti. Ili sata. Ili, piti hladno kavec preko dana po jednoj. Ili kistoni. 19. Reumatizam, liječi se. Piti se mekušca pjele na belano. Ili bito. Ili pudu. Ili ralu. Ili tako. Ili bito. Ili dobru je.

Tekst ljekaruše

Tekst ljekaruše donosimo doslovno bez ikakvih jezičnih i stilskih ispravaka.

Na koji način seljani upotrebljavaju lijekove za razne bolesti Sakupio o. fr. J. Bartulović, župnik Bristivice

Kroz razno razdoblje

1. Za upalu pluća. Zovu Medesina

Po litra crna vina, $\frac{1}{4}$ ulja maslinova i meda 5 žlica drvenih od jića. To se sve izmješa u posudi vrije na vatri $\frac{1}{2}$ sata. Bolesnik kako može vruće sve popije. Dobro se robom potrpa. Kad ga pot oblije dobro pokritom glavom, tad se dobro protare čistom krpom, i promjeni svu robu od pota – Zagora ovo radi

2. Ovo u Kninu, Vrlici, piju s uspjehom

Lulu praha (običnu) sa mlijekom izmješati u kikarici i tako izmješano popiti za punturu.

3. Za kraste na čeljadi 3 put prati

Kore od jasena jedno $\frac{1}{2}$ kgr. s vodom od 1 litre vari se $\frac{1}{4}$; i tim hladnim pere kraste. To je prijeki lijek.

4. Za puntu – kod primoraca.

Zasipaj soli samliti (u brašno) i u $\frac{1}{4}$ vode izmućati. To popiti, za puntu, ništa bolje.

5. Za grlo

Izvadi korenja od sliza, osuši, samelji ko kavu u mlinčiću. Pa vatri s vodom svari hladnom, više puta omućaj.

6. Za grlo

Cvijeta od zovine uberi, osuši. Osušena 1 dek Svari kô kavu na vodi $\frac{1}{4}$. To vruće udiši i kad se ohladi sa šećerom procjedjena popi. To je pravi čaj. Tako se radi više puta dok promuklost neprode.

7. Vrhbovac

Stati u postelji, i kaditi se svarenom korom od smokve u vodi. To često opetovati. Drugi način. Mjesto namazati medom i posuti stučenim praškom boba. A, oko vrhbovca, namazati jodijom da se neširi. Tako tri puta upotrebljaviti: jutro, podne i večer. Svaki put dobro mlakom vodom isprati.

8. Kad oči bole (crljene se)

Stuci i raskrabi tamljana na modru kartu i mlako prilipi na slipočice. Karta uokruaga da bude. Bilance od jaja rasplasni pomješano sa špiritom ili rakijom na suknu modrom. Tako prilipi na zatiok: Oči peri mlakom vodom.

9. *Kad je protisak*

Frišku zečju kožicu na moči, unutarnji dio – špiritom ili prvinam od raki-je. Stavi dobro stučene soli, i dva – tri bilanca od jaja. To sve stavi na protisku i drži za 6 do 8 dana.

10. *Kad se prometne crivo priko criveta kad di miserare*

Uzme se okrugla puščana balota u žlici meda. To se proguca, i bolesnika voda po kući dok balota isporavi crijevo.

11. *Svrab kad je na čeljadetu.*

Sa sumporom izmješaj ulja i sva uda dobro natari više dana.

12. *Ospice i kozomak*

Popije se dosta ulja ili salamala. stati u toplu i ispirati ga varenom jasenovom korom u vodi vrućom kako može trpiti, prati. To činiti dva puta na dan za više dana, a da na zrak nesmije.

13. *Kad kome stane voda*

Vrapčijega prosa uzimlje svaki dan po 3–4 zrna. Drugi način. Na pripone i bubrege umješa se u vrućoj vodi tijesta ječimena i tako obaviti te dijelove. Treći način. Kod apotekara uzeti probadaču i s njom će namah proteći.

14. *Gripa se liječi:*

Očistit se, piti pelima, kadulje i kore bijele od rašeljke svarene u vodi. U to, staviti izciđena limuna i piti triput dnevno prije jela.

15. *Kašalj se liječi.*

Čistim zrakom. Sunčanjem na suncu golim do pojasa. Piti: Kadulje, Ivice, Dubčaca, masline i pelima smješano i svareno u vodi 2 litre, a $\frac{3}{4}$ te smjese. Na dan tri puta piti prija jića.

Drugi način. Maslaca i meda kao i slanine na stesrce često – Zatim vina dobra dva prsta popiti

16. *Gavez list* za rane*

Bilo na kom dijelu života rana. List od gaveza otkine se od stablike. Na maže uljem i stavi na ranu. Do dva puta se na dan promjenjuje, s uspjehom.

17. *Za bolest želudca*

vunom čistom obloži želudac, ili na sukno modro umjesi ječimena tista u vrućoj vodi i tako teplo stavljati češće na želudac. Još siromasi među vrući lug u kesicu mjesto brašna.

Pića žestoki i jića nesmje upotrebljavati do mlijeka, kašice i ogrušanih jaja.

* Iza riječi list, skiciran je list gaveza.

18. *Za bol želuca*

Troskoti žila isprati i osušiti, te to sa slizom u jednu litru vode $\frac{1}{4}$ svega skuhati po sata. I to piti hladno češće preko dana po jednu čikaricu.

19. *Reumatizam, liči se:*

Pusti se nekoliko pčela na bolesno mjesto, da /ujdu/ žalac zabodu. Tako činiti 6 dan. Dobro je.

Drugi način; prlom (koprvom) svaki drugi dan natrati za 12 dana bolesno udo.

Treći način sumporne kupelji ili sunčane prema osjećaju laštine upotrebjavati.

20. *Zub kad boli.*

Soli u vrućoj vodi rastopiti, i tako prati.

Drugi način tamnjana staviti na bolni zub u oba slučaja bumbakom (pamukom) uši začepiti.

21. *Kad uho boli*

Bijelog komadić postava smočiti u rastopinu svićinih otpadaka i saviti u trubaljiku, tako da donji kraj može u bolesno uho ući; a gornji, prihvatiti nožicama, zapaliti. I tako zapaljeno držati sve dok neprisvedi u uhu.

22. *Bradavice po tijelu*

To su opasne. Da kap napadne. Stoga ih treba dobro svilenim koncem stegnuti, dok se ne osuše, i same otpadnu.

23. *Trava pasmica*

Ona zaudara i kad bobice na njoj sazore jedne crne a jedne crljene, kad boli želudac, uzimlju se, onako izsušenih, po desetak zrna svaki dan.

24. *Za želudac bolesni i slezenu*

Ruta trava sa kaduljom, vari se u vodi $\frac{1}{2}$ kgr. U tri litre vode i pije po litre, na dan, prije jela, u tri puta.

25. *Za želudac kad boli i neda se jesti, tad se vari pelima u 3 litre vode $\frac{1}{4}$ pelima svježja, i to piti više puta preko dana.*

26. *Za podrest -*

Kupi se modre karte i nasjeca iglom u gusto, namaže medom, pospe prpom tamnjana i pospe prpom živoga klaka posve malo. Tako se privije na bubrege i na drob i slidi svaki dan dok neolakša.

27. *Za prehladen želudac*

Kadulje $\frac{1}{4}$, Ivica 5 deka, Dubčaca 8 deka, i to s ječimom 15 deka u vodi 2 litre svariti. To da vrije 25 minuta. Izlije se u jednu posudu i stavi cijelu noć na zrak. To piti po jednu čikaricu iza svakog jija. Piće svako iz van vode i mlika, kao i suho meso, nesmise.

Drugo sredstvo – Svarit puru, zaviti je u čisto platno, i sve zamotati u modro sukno kao kesu.

I tako ponavljati za 15 dana. Iza toga zečiju kožu natopiti spiritom i posut paprom mlivenim i staviti na drob za pet dana.

28. *Za fibru pritrgnuti* -

Žabe s kornjače na kamenu s korom stući. Te jednu u jedan terluk, a drugu u drugi. Nataknuti na nogu. Prijeki lik za fibru.

Drugi je, korena hrena stući i na pod plate stavljati više puta.

29. *Za bolesno srce*

Treba na stesrce, svako jutro, s korom limun izjesti, za toliko jutara, koliko tko ima godina.

30. *Kad zub boli*

Kvasine jendu litru, i ružmarina rukovet svari, na pola da uvre. Kad se ohladi time mućaj zube za više vremena. Dobro će biti.

31. *Na udarac*

Privit jutrom i večerom šaku brašna kukuruzova, šaku izjecana pelima. Sve se stavi u ¼ litre vina, da kuha na po. I to privijati.

32. *Neven za rak-ranu*

Donje se lišće pobere i medom namaže i privija na s dvornji vidljivi rak; dok iznutarnji svare se s uljem i medom te pije po bicerin ili malu kikaricu od crne kafe. Ovako potrebljavaju u kninskoj okolici.

33. *Od groznice*

1. Jorgovana od 20–30 lista staviti u vodi od 1 lit. Nek izavre na pō. I to, ohladi i pij po dvije žlice na stesrce –

2. Najjeftiniji lijek za groznicu, jutrom pojesti nekoliko vrbovih listova.

Nakon recepata za liječenje različitih oboljenja ljudi, navedeno je nekoliko recepata za liječenje ili preventivu bolesti domaćih životinja i uputa za dezinfekciju.

Lik za slinavicu i šapu volove, krave, telad, krmad i krmčiči liče se:

za svaku živinu rastopise u toploj vodi 4 ½ litre, tri žlice od jića salicilne kiseline, koja se kupi u ljekarni. Ovom vodom Dobro tri put na dan perigubicu i papke bolesnoj živini.

Tu vodu promišaj i jednu žlicu podaj u piću bolesnoj svaki dan. Veći zub će ozdraviti kroz četiri dana, a mali u dva. samo ako se pere i daje redovito.

Za kokoši

Da ne obole – Galice 50 grama sa sumpornom kiselinom 50 grama. Ulij u to tri litre vode, da se rastopi. Salij to u bocu dobru začepljenu i svake u nedelji dvi žlice – kad nebi u meći jile, tad u vodi svaki dan po jednu žlicu.

Krava

Ako riče, dok ju muzeš i nogam se baca, dobroju spaši oko droba i neće se bacati –

Za Švabe:

Dvi tanke daščice rastavi ih tak da razmak od 5 milimetara ostane. Tako sredenu stavi gdi se švabe kupe. U jutro ih istresi kokošima, da vidiš veselj.

Vrbovac svinja.

koja često u liti napada. Dvi do tri čaše rakije u litru mlika izmješaj. Podaj im po ¼ na dan, prema veličini svinje. Kad krene nabolje, tad manje. To je priki lik –

2. Na tavu rastopi sala 10 deka i ulja 10 deka zajedno. To se izlađeno (daje) zalije svinju

Bolesti (simptomi) spomenute u ljekaruši

Većina bolesti (simptomi) obuhvaćenih receptima u ljekaruši, uobičajene su zdravstvene tegobe svakodnevne: zubobolja, grlobolja, rane, povrede, kožne infekcije, febrilna stanja, kašalj, reuma. Opisano je i liječenje ozbiljnijih bolesti koje i u današnje vrijeme mogu završiti smrtno (upala pluća, zapletaj crijeva) te nekih virusnih bolesti (ospice, kozice) za koje ni suvremena terapija nema rješenje. Interesantno je primijetiti da, za razliku od većine drugih ljekaruša, u ovoj ljekaruši nisu spomenute bolesti žena kao što su menstrualne tegobe, porođajni i postporođajni problemi, neplodnost kao ni problemi impotencije i muške neplodnosti.

U Tablici 1. dan je popis bolesti čovjeka (ili samo simptoma bolesti), a u Tablici 2. bolesti životinja koje spominje Bartulović u svojoj ljekaruši, te njima pridruženi vjerojatni suvremeni nazivi ili pojašnjenja.

Na nekoliko mjesta u ljekaruši se daju korisne upute o mirovanju (stati u postelji), utopljavanju (vunom čistom obloži; dobro se robom potrpa), savjeti za sunčanje, boravak na čistom zraku i dijetalnu prehranu (pića žestoki i jića nesmjje upotrebljavati do mlijeka, kašice i ogrušanih jaja; piće svako izvan vode i mlika, kao i suho meso, nesmise). Ovi savjeti bili su jednako važni (i vjerovatno jednako učinkoviti) kao i sama predložena terapija.

Osim receptata i uputa za liječenje ljudi i životinja u ljekaruši se nalazi i jedan savjet za domaćinstvo – kako provesti dezinfekciju (za švabe).

Tablica 1. Bolesti ili simptomi u čovjeka

Naziv u ljekaruši	Suvremeni naziv
Za upalu pluća. Zovu Medesina	upala pluća
Za kraste na čeljadi	kožna infekcija
Za puntu	upala pluća
Za grlo	grlobolja
Vrhovac	vrbanac, crveni vjetar
Kad oči bole (crljene se)	konjunktivitis
Kad je protisak	bol
Kad se prometne crivo priko criveta	zapletaj crijeva
Svrab kad je na čeljadetu	svrab
Ospice i kozomak	ospice i kozice
Kad kome stane voda	otežano mokrenje
Gripa	gripa
Kašalj	kašalj
Za rane	ozljede tkiva
Za bolest želudca	želučane tegobe
Reumatizam	reuma
Zub kad boli	zubobolja
Kad uho boli	upala uha
Bradavice po tijelu	bradavica
Za želudac bolesni i slezenu	bolovi u želucu
Za želudac kad boli i neda se jesti	bolovi u želucu
Za podrest	uvećana slezenu, splenomegalija
Za prehladen želudac	bolest želuca
Za fibru pritignuti	povišena temperatura
Za bolesno srce	koronarna bolest
Na udarac	ozljeda od udarca
Rak-rana	rak kože
Od groznice	groznica

Tablica 2. Bolesti životinja

Naziv u ljekaruši	Suvremeni naziv
Lik za slinavicu i šapu	slinavka i šap
Za kokoši	prevencija bolesti
Krava	problemi oko muženja
Vrhovac svinja	vrbanac

Rječnik manje poznatih pojmova

B

balota – kugla, lopta, buća
bićerin – čašica (za rakiju)
bumbak – pamuk

C

erljeniti – crveniti

Č

čeljad – ljudi

Ć

ćikarica – šalica

D

drob – utroba
dvornji – vanjski

F

fibra – povišena tjelesna temperatura, groznica

I

izjesti – pojesti

J

jiće – jelo

K

karta – karton
kikarica – šalica
klaka – vapno
kvasina – ocat

L

laština – udobnost

M

mućati – ispirati

N

neprisvedi – ne nagori

O

opetovati – ponavljati

P

podplati – tabani
podrest – uvećana slezena, splenomegalia
pot – znoj
prijeki lijek – onaj koji djeluje odmah, vrlo učinkovit
prla – kopriva
protisak – probadanje u predjelu rebara
prpa – prah, prašak
punta – upala pluća
puntura – pleuritis
pura – žganci, palenta

R

raskrabiti – rastopiti
rasplasniti – rasporiti, razastrijeti

S

stesrce – natašte

Š

švaba – vrsta insekta, buba-švaba

T

tamljan i tamnjan – tamjan
teplo – toplo
terluk – vezom ukrašen vuneni pleteni nazuvakna čarape (tur. terlik)

U

udo – ud (ruka ili noga)

Z

zatiok – zatiľjak
zovina – bazga

Ž

život – tijelo

Materijali upotrebljavani u receptima

U raznolikoj materiji medicini fra Bartulovićeve ljekaruše nalaze se komponente biljnog, životinjskog i mineralnog podrijetla, te različite pomoćne tvari.

Sastojci biljnog podrijetla

Biljke i biljne droge su svakako glavne sirovine za izradu recepata iz ove ljekaruše. Uglavnom su zastupljene domaće ljekovite biljke, a nazivi su im narodni. Većinu biljaka nalazimo i u drugim ljekarušama (neven, kadulja, sljez, ružmarin), a samo neke pojavljuju se rijetko (jorgovan, proso, rašeljka).

Navodimo popis naziva biljaka koje se spominju u Bartulovićevoj ljekaruši, uz najvjerojatnija latinska imena prema stručnoj botaničkoj literaturi.

Bob – *Vicia faba*

Dubčac – *Teucrium chamaedrys*

Gavez – *Symphytum officinale*

Hren – *Armoracia laphatifolia*

Ivica – *Ajuga reptans*

Jasen – *Fraxinus ornus*

Ječam – *Hordeum sativum*

Jorgovan – *Syringa vulgaris*

Kadulja – *Salvia officinalis*

Kopriva – *Urtica dioica*

Limun – *Citrus medica*

Maslina – *Olea europea*

Neven – *Calendula officinalis*

Papar – *Piper nigrum*

Pasmica (paskvica) – *Solanum dulcamara*

Pelin – *Artemisia absinthium*

Proso – *Panicum miliaceum*

Rašeljka – *Prunus mahaleb*

Ruta – *Ruta graveolens*

Ružmarin – *Rosmarinus officinalis*

Sljez – *Althaea officinalis* ili *Malva silvestris*

Smokva – *Ficus carica*

Troskot – u Dalmaciji su pod tim

nazivom dvije vrste trava:

troskot – *Cynodon dactylon* i pirika –

Agropyron repens

Vrba – *Salix alba*

Zovina – *Sambucus nigra*

Treba istaknuti da se većina od navedenih biljaka i danas preporučuju u liječenju istih ili srodnih zdravstvenih tegoba kao i u Bartulovićevoj ljekaruši.

Sastojci životinjskog podrijetla

Upotreba životinjskih droga u narodnoj medicini bila je vrlo uobičajena. Kao lijek su se propisivale cijele životinje, dijelovi njihovog tijela te različiti sekreti i ekskreti. S vremenom ljekovite komponente životinjskog podrijetla propisivale su se sve manje. U suvremenoj terapiji nalazimo ih relativno rijetko.

U fra Bartulovićevoj ljekaruši spominju se ove životinje ili njihovi dijelovi: kornjača, pčela, zec (zečja koža) i žaba. Pripravci od kornjače i žabe služili su za eksterno liječenje povišene tjelesne temperature. Zečja koža se upotrebljavala za liječenje *protiska* i za *prehlađeni želudac*, a pčele (zapravo njihovi ubodi) u terapiji reume. Treba istaknuti da je pripravak iz pčelinjeg otrova prisutan i u suvremenoj terapiji. Terapija žabama bila je pak dio zastarjele

oficinalne medicine, iako je teško utvrditi kakvu je učinkovitost imala. Ostali proizvodi životinjskog podrijetla koji se spominju u ljekaruši (bjelanjak od jaja, maslac, med, mlijeko, vosak) upotrebljavaju se uglavnom kao pomoćne tvari.

Sastojci mineralnog podrijetla i pomoćne tvari

Sastojci mineralnog porijekla također se spominju u Bartulovićevoj ljekaruši. Bile su to tvari (ili smjese) dostupne običnom čovjeku. Za neke od njih daje se uputa *koja se kupi u ljekarni*. Na drugom mjestu se savjetuje *kod apotekara uzeti*, što nedvojbeno ukazuje da je korisnik komunicirao sa mjestom u okolici u kojemu je postojala ljekarnička skrb.

Tvari mineralnog porijekla rabe se i za liječenje ljudi i domaćih životinja. Tako se salicilna kiselina u Bartulovićevoj ljekaruši uzima eksterno i peroralno u terapiji slinavke i šapa, a galica ($\text{CuSO}_4 \times 5 \text{H}_2\text{O}$) i sumporna kiselina u prevenciji bolesti peradi (nije navedeno koje bolesti – piše samo *da kokoši ne obole*). Salicilna kiselina i danas je oficinalna u svim farmakopejama, a upotrebljava se prvenstveno kao antimikotik i keratolitik.

Sol se preporuča za liječenje *punte* (interno) i *protiska* (eksterno). Kod zubobolje se propisuje ispiranje usta slanom vodom ili otopinom octa.

Tamjan se kao lijek spominje nekoliko puta i to za liječenje zubobolje, *kad oči bole (crljene se)* i liječenje *podresta*. Salamal se koristi za liječenje ospica i kozica, a jod u terapiji *vrhbovca* (*oko vrhbovca namazati jodi jom da se neširi*). Sumpor se upotrebljava eksterno za liječenje svraba i reume (*sumporne kupe-lji*), a vapno za *podrest*.

Za neke navedene tvari učinak je najvjerojatnije dvojen. Tako se *lula praha sa mlijekom* preporuča za snižavanje *puncture* temperature kod upale pluća, a *vrući lug u kesicu* kao oblog kod bolesti želuca.

U ljekaruši se spominju i druge metode liječenja. Tako bradavice treba stegnuti svilenim koncem (dok se ne osuše i same otpadnu), a zapletaj crijeva pomoću okruglog pušćanog zrna. Sukno se upotrebljava u izradi obloga, a vata za zaštitu bolesnog uha.

Kao pomoćne tvari u Bartulovićevoj ljekaruši se navode sljedeća otapala: voda, vino, rakija, spirit, špirit i mlijeko. Upotrebljavaju se i opće poznate narodne masne podloge, maslo, salo, ulje, med, jaja i brašno (tijesto). To su tvari koje se mogu naći u svakom domaćinstvu.

Način izrade pripravaka i navedeni ljekoviti oblici

Način izrade ljekovitih pripravaka uglavnom je dobro opisan, a samo ponekad nejasno jer se ne navode količine sastojaka niti količine lijeka koje bolesnik treba uzeti. Propisi su jednostavni, sadrže relativno mali broj sastojaka.

U ljekaruši se mogu prepoznati sljedeći ljekoviti oblici:

- **vodeni infuzi i dekokti** – iscrpine dobivene kuhanjem ili namakanjem svježih ili osušenih droga u vodi
- **vodeni ekstrakti** – iscrpine droga dobivene uparavanjem otapala (vode)

- **alkoholni ekstrakti** – alkoholne iscrpine dobivene iz biljaka infuzijom ili namakanjem alkoholom (vino, crno vino, rakija, spirit, špirit)
- **kiseli ekstrakti** – iscrpine droga ili tvari u kiselom mediju (octu)
- **zavoji i oblozi** – pripravci polučvrste konzistencije na tkanini ili papiru
- **melemi** – polučvrsti pripravak za perkutanu primjenu
- **pulvisi** – čvrsti, praškasti pripravci
- **tekući puderi** – suspenzije praktički netopljive krutine u tekućem disperznom sredstvu (veličina čestica disperzne faze od 1 do 100 m) za dermatološku primjenu
- **masti** – polučvrsti ljekoviti pripravci za primjenu na zdravu, ozlijeđenu i bolesnu kožu ili sluznicu

U tekstu ljekaruše spominju se i kupelji (sumporne kupelji ili sunčane) te inhalacije (*to vruće udiši; kaditi se svarenom*).

Neki biljni dijelovi upotrebljavaju se u liječenju izravno, bez ikakve obrade, npr. plodovi limuna (*s korom limun izjesti*) ili plodovi pasmice (*uzimalju se, onako izsušenih, po desetak zrna*), a neki uz minimalnu obradu. Tako se list od gaveza namaže uljem, a list od nevena medom i stave na bolesno mjesto. Ulje i med u ovom slučaju imaju ulogu veziva (ljepila), a možda i otapala.

Od postupaka u izradi ljekovitih pripravaka spominju se: sušenje, mljevenje, usitnjavanje, mješanje, otapanje, zagrijavanje, filtriranje (*procjedjena popi*), taljenje (*rastopi sala*), ulijevanje, ekstrakcija (*izmućaj vodom*).

Mjere upotrebljene u ljekaruši

U ovoj ljekaruši upotrebljene su suvremene mjere za masu (gram), volumen (litra), duljinu (milimetar) i vrijeme (sat) te ponešto iskrivljene kratice za jedinicu mase: deka za dekagram i kgr. za kilogram. Česta je i upotreba približnih mjera, kako u izradi pojedinih ljekovitih pripravaka tako i u uputama za doziranje (*žlica, tri žlice, čaša, dva prsta, pospe prpom, po jednu ćikaricu, bićerin ili malu kikaricu*). Međutim, netočnost doziranja u navedenim pripravcima biljnog podrijetla nema veliku važnost, jer ni način izrade pripravaka nije standardiziran, a biljke ne sadrže sastojke jakog djelovanja čije bi predoziranje moglo biti fatalno (npr. alkaloidne i kardiotonične glikozide). Upute za izradu pripravaka s ljekovitim tvarima kao što su sumpor, sumporna kiselina, salicilna kiselina, modra galica puno su preciznije. Ti su se pripravci upotrebljavali u terapiji i preventivi bolesti domaćih životinja, uglavnom eksterno pa točnost doziranja opet nije presudna.

Zaključak

U ovom radu po prvi put je objavljen tekst ljekaruše fra Jakova Bartulovića nastale u Dalmatinskoj zagori, vjerovatno krajem 19. stoljeća. Sustavno su prikazani recepti i njihovi sastojci koje je obični puk na području autorova djelovanja upotrebljavao za liječenje ljudi i životinja. Tekst je analiziran u kon-

tekstu vremena i socioekonomskog okružja u kojem je nastao. Naime, zbog teških socijalnih i gospodarskih prilika, običnom puku je zdravstvena skrb bila uskraćena i/ili nedostupna pa se liječenje uglavnom oslanjalo na tradicionalnu medicinu.

Svaka ljekaruša, pa tako i ova, važna je s medicinskog, etnografskog i filološkog gledišta. Ljekaruše imaju i veliku vrijednost za farmaceutsku struku – vrijedan su prilog poznavanju narodnih imena bolesti, ljekovitih biljaka i načina izrade ljekovitih pripravaka. One su mogući izvor informacija o liječenju biljkama koje su u suvremenoj terapiji zanemarene ili nepoznate.

Friar Jakov Bartulović's drug-book
by N. Kujundžić, M. Zorc, M. Glibota, M. Kujundžić

Analysis was made of the manuscript containing folk recipes collection («ljekaruša») which has been written by franciscan Jakov Bartulović at the end of 19th century. The collection contains 42 recipes for human medical practice and 5 recipes for veterinary medical practice. One recipe contain advice for household. Materia medica of the manuscript is composed mostly of drugs consisting plants. Remedies of animal and mineral origin are also included but to a less extent. Diseases called by folk names and frequently mentioned as symptoms, ways of preparing remedies, and names of medicinal herbs used are discussed.

Literatura – References

1. T. Macan, Povijest hrvatskog naroda, Nakladni zavod Matice hrvatske, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
2. M. Glibota, Izvori tradicionalne medicine, Imotska Krajina, br. 369/370, 1. lipnja 1986, str.12.
3. N. Kujundžić, V. Matasić, M. Glibota, Farm. Glas. **59**, (2003) 321–345.
4. L. Vladimirović, Likarije priprostitute, Mleci 1775, Pretisak, transkripcija i prilozi, priredio Z. Devetak, Knjižnica zbornika »Kačić«, br. 34. Split – Zaostrog 1999.
5. P. Bartulović, Razlicite likarie, Venecija, 1779.
6. D. Boranić, Đakovačka ljekaruša, Zbornik za nar. živ. i ob. Juž. Slav., 20/1, (1915) 142–151.
7. A. Ujević, Ljekaruša fra Šimuna Gudelja Imoćanina, Kačić V, 1973,121–139.
8. J. Romano, Jugoslovenska bibliografija lekaruša i narodnih medicinskih rukopisa, Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, Beograd, 1973.
9. M. D. Grmek, Rukovet starih medicinskih, matematičko-fizičkih, astronomskih kemijskih i prirodoslovnih rukopisa sačuvanih u Hrvatskoj i Sloveniji. Rasprave i građa za povijest nauka. Knjiga I. JAZU 1963. s. 259 –342.
10. P. Bezina, Pučko školstvo i franjevci Provincije Presvetoga Otkupitelja, Split, 1987.
11. V. Bulić, u Kako živi narod II knjiga, (R. Bičanić, Ž. Macan, Ur.) Zagreb 1939, str. 110115.
12. Muzej grada Trogira, fascikl Trogirska Zagora, bez arhivskog broja.

13. I. Pažanin, Školstvo trogirskog kraja u XIX i XX stoljeću, Matica Hrvatska i HAZU, Zadar 2001, str. 26.
14. A. K. Matas, Propovidi i govori, Split 1978, str. 13, 215, 218;
15. P. Bezina, Srednje školstvo, Split 1987, str. 144;
16. P. Bezina, Ante Konstantin Matas, Split 1992, str. 15, 142.
17. V. Vrčić, Vrgorac 1971 (rukopis), str. 8990.;
18. O. Ivan Rozić franjevac mučenik i mogući zagovornik pred Bogom, Šibenik 1928.
19. Arhiv Franjevačkog samostana u Sinju, Rk. LXXIX/3.
20. Arhiv Franjevačkog samostana u Sinju, Rk. LXIX/1.«
21. D. Ivić, Bajanja i Bajalice, kao dio etnoveterine u Brotnju, Hercegovina 5, str. 137140.
22. Arhiv Franjevačkog samostana u Makarskoj, Rk. 180.
23. Arhiv Franjevačkog samostana u Sinju, Rk. XIIX/118.
24. Arhiv Franjevačkog samostana u Sinju, Rk. LXV/11.

Primljeno: 23.VII.2004.